

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Министерство образования и науки Республики Тыва

Управление образования администрации муниципального района

«Улуг-Хемский кожуун Республики Тыва»

МБОУ СОШ с.Эйлиг-Хемский

РАССМОТРЕНО

на заседании

ШМО

Седен

Седен С.О.

Протокол №1 от «30» 08
2023 г.

СОГЛАСОВАНО

ЗДУВР

Хемер-оол

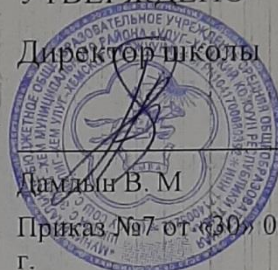
Хемер-оол Х. Б

УТВЕРЖДЕНО

Директор школы

Дамдын В. М
Дамдын В. М

Приказ №7 от «30» 08 2023
г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

**курса внеурочной деятельности
«Родной (тувинский) язык»**

для обучающихся 11 класса

Эйлиг-Хем

2023

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Тыва дыл – Азия диптин төвүндө чурттап чоруур түрк дылдыг чоннарның төлээзи болур тыва чоннуң төрөөн дылы. Тыва дыл ук чоннуң аразында кол харылзажылга дылы болуп, ниитилелдин аңгы-аңгы адырларында, эң ылаңгыя культура болгаш эртем төптөрүндө ажыглаттынып болгаш амыдыралдың янзы-бүрү негелделерин хандырып чоруурундан аңгыда, дараазында хүлээлгелерни база күүседип турар:

- тыва чоннуң салгалдарының аразында харылзажылганың база бир аргазы;
- тываларның өгбелеринден чүс-чүс чылдарда аас чугаа дамчыштыр салгап ап келгени улустуң байлак аас чогаалының хөй янзы жанрларының шыгжаттынып, кадагалаттынган дылы;
- сөс болгаш чечен чогаалдың чогааттынып, нептереп турарының бадыткалы;
- өске эртемнерни шингээди алырынга өзек болбушаан, уругларның бүгү талазы-биле сайзыраарының кол өзээ;
- эртемде чаа ажыдышкыннарны, төөгүнүң болуушкуннарын, уран чүүл база культураның хөй аңгы хевирлерин (жанрларын) дамчыдар байлаа;
- амгы үеде нептереп турар массалыг чепсектер таварыштыр амыдыралдың аңгы-аңгы адырларындан бүгү информация, медээлерни дамчыдар болгаш чыырының кол аргазы кылдыр тыва чонга бараан болуп чоруур

Тыва дыл – Тыва Республикада орус дыл-биле чергелештир күрүнө дылы. Төрөөн тыва дылынга тода, шын база хостуг чугаалажып билири тыва кижиниң бүгү талалыг сайзыралынга, амыдырал-чуртталгазынга, ажил-агыйынга, эртем-өөредилгезинге чедишкенин болурунун магадылалын берип турар. Ынчангаш тыва уругларга орус дыл-биле чергелештир төрөөн дылын билири чугула болганда, ону школа назыны четпээн (уруглар садтарынга) болгаш эге, ортумак база дээди өөредилге черлеринге бедик деннелге сонуурганчыг кылдыр өөредири чугула. Национал школа тыва улустуң аас чогаалын болгаш тыва чечен чогаалдың байлаан дамчыштыр сөс курлавырын байыдып, төрөөн дылынга арыг, чараш, хостуг, албадал чокка чугаалап билир кылдыр келир үениң салгалын өөредип-чаңчыктырып уjurлуг.

«Тыва дыл» эртемниң кол ниити өөредилгеге киирер үлүг-хуузу

Тыва дыл – Россия Федерациязының бир субъектиси Тыва Республиканың девискээринде орус дыл-биле чергелештир күрүнө дылдарының бирээзи, тыва улустуң төрөөн дылы болгаш аразында харылзажыр чепсээ. Ында тыва улустуң чүс-чүс чылдар өтүр кадагалап келгени байлак дуржулгазы, мерген угааны, угаан-бодалының эң-не бедик үлегерлери мөөңнеттинген. Тыва дыл амгы үеде тыва культураның – тыва улустуң байлак аас чогаалының, чечен чогаалдың, уран чүүлүнүң – болгаш массалыг информация чепсектериниң, эртемниң, өөредилгениң болгаш кижизидилгениң дылы болбушаан, ажил-агыйның аңгы-аңгы адырларында калбаа-биле ажыглаттынып турар. Тыва дылды сонуургап, ону өөренир күзелдиг өске этностарның төлээлериниң саны база чылдан чылче немежи олурары ук дылдың ажыглалының калбарып, делгемчип кел чыдарын бадыткап турар.

Төрөөн дылдың метапредметтиг (предметтен дашкаар азы ооң-биле чергелештир билип алыр харылзашкак чүүлдери) хүлээлгелери уругларны школага бүгү талалыг хевирлээринге салдарлыг. Тыва дыл уругларның бодунуң көрүжүн шын илередиринге, угаап боданышкынын, интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы аян-биле бодун сайзырадырынга, чаагай мөзү-бүдүшке хевирлээринге; чаа билиглерни, мергежилдерни шингээди алырынга улуг ужур-дузалыг. Төрөөн дыл кижиниң бот-хуузуна чонунуң (тыва кижиниң) иштики сагыш-сеткил культуразының болгаш чечен чогаалының байлактары-биле кижини төрөлгөтөнниң культура-төөгүлүг дуржулгазын байлакшытпышаан, ниитилелдин негелделеринге чаңчыктырар харылзаа чепсээ болур.

Тыва дыл кандыг-даа билиглерни чедип алырының кол аргазы болбушаан, оон-даа сонгаар мергежил-чаңчылдарын шингээди алырынга салдарлыг. Өске улус-биле харылзажып билири, тодаргай түңнелдерни чедип ап шыдаары, хөй ниитичи болгаш шилип алган мергежилиниң талазы-биле бедик идепкейжизи дээрге-ле херек кырында амыдыралдың бүгү-ле адырларында, ниитилелде болгаш делегейде болуп турар Өскерилгелерге таарыштыр бодун ап чаңчыкканын илередир кижиниң шынарлары болур. Төрөөн дылын шингээди алыры – өөреникчилерге өске эртемнерни чедишкенин билип алырының, долгандыр турар амыдырал болгаш бойдус дугайында билиглерин

калбартырының, өгбелериниң байлак дуржулгазын ажыглап билириниң база чаагай мозү-бүдүш, сүзүктөриниң хевирлеттинериниң үндезини болур.

Школага төрөөн (тыва) дылды өөрөдириниң сорулгалары:

- Иштики сагыш-сеткили аажок байлак, бедик мөзү-бүдүштүг база бот-медерели бедик, Россияга, ооң иштинде төрөөн Тывазынга – бодунуң чуртунга бердинген, шынчы; төрөөн тыва дылынга ынак болгаш ону эки билир, хүндүлээр хамаатыны кижизидери;
- төрөөн дылын культураның болуушкуну кылдыр медереп хүлээп ап, ону чугаа чорударының, амыдыралдың аңгы-аңгы адырларынга билиг, дуржулга чедип алырының болгаш ниитилелде тургустунган мораль-этиктиг негелделерин, дылдың эстетиктиг үнезин медереп билириниң кол аргазы кылдыр хүлээп алыры;
- тыва дылды хүн бүрүде амыдыралдың болгаш өөрөдилгениң ажыл-чорудулгазында ажыглаар аргаларның бирээзи кылдыр хүлээп алыры; кижилер аразында харылзаа тударының кол аргазы кылдыр ажыглаары, өөрөдилгениң бүгү талалыг кылдыныгларын шингээдиپ алырынга (ажыл-чорудулганың сорулгаларын тургузуп, оларны планнап, чугаага хамаарыштыр бот-хыналданы болгаш бот-эдилгени кылыр; чугула медээ бээр аргаларны ажыглаар; библиографтыг дилээшкннерни кылып билир, словарьлар, энциклопедиялардан болгаш өске-даа бижимел барымдаалардан, массалыг медээ чепсектеринден болгаш Интернет четкизинден тыва дылда херек медээлерни, сөзүглелдерни тып, ушта бижип, эде тургузуп билир дээш о.ө.) ужур-дузалыг чугула дыл болуп турарын билиндирери;
- дыл системазының тургузуун, ону ажыглаарының дүрүмнерин, чугааның аянын болгаш литературлуг тыва дылдың кол негелделерин шингээдири; дылдың болуушкуннарын танып билири, оларны сайгарып, деңнеп, дүүштүрүп, бөлүктөп, үнелеп билир арга-дуржулгазын сайзырадыры, аңаа даянып аас болгаш бижимел чугаа культуразын сагыыры, чугаа чорударының хевирлерин билири, аңгы-аңгы байдалдарга дылды ажыглап шыдаары, чугаа этикединиң негелделерин шингээдип алыры; бодунуң ажыглап турары (потенциалдыг) сөс курлавырын улам байыдары; чугаада ажыглаттыннып турар грамматиктиг аргаларның хемчээлин делгемчидери; чедип алган билиглерин, мергежил, чаңчылдарын өөрөдилге ажыл-чорудулгазынга болгаш хүн бүрүде амыдыралынга чугаа чорудуп тура, ажыглаар аргаларын улам байыдып сайзырадыры дээш о.ө. .

Ниити өөрөдилгениң национал-девискээр кезээн шингээдип алганының түңнелинде өөреникчи ниити өөрөдилге билиглерин, арга-мергежилин болгаш өөренир ажыл-чорудулгазының аргаларын бедидип болгаш калбартыр аргалыг болур. Ниити билиглерни, арга-мергежилдерни, ажыл-чорудулганың аргаларын, культураның чугула кезээ дег, шингээдип алыры өөреникчилерниң сайзыраар болгаш амыдырал-чуртталгага чаңчыгарының чогумчалыг байдалы болур.

“ ТЫВА ДЫЛ” ЭРТЕМИНИҢ НИИТИ ХАРАКТЕРИСТИКАЗЫ

Школага тыва дыл курузунуң утказы чугаа чорударының (коммуникативтиг), дыл эртеминиң айтырыгларындан аңгыда мөзү-бүдүш, культура талазы-биле айтырыгларны шингээттирер өөрөдилгениң метапредметтиг болгаш предметтиг сорулгаларын чедип алырынче утланган.

Коммуникативтиг компетенция (улус-биле чугаалажып, харылзажып билири) дээрге-ле чугааның янзы-бүрү хевирлерин шингээдип алганы, назы-харынга дүүштүр аас болгаш бижимел чугааның үндезиннерин, дылды ажыглаарының мергежил, чаңчылдарын чугула херек ажыл-агыйжы болгаш анаа-даа чугаага ажыглап билири болур. Кижиниң улус-биле харылзажып билири чугааның сорулгаларын тодарадып, ооң байдалынга база чугаалажып турар кижизиниң бодал-сагыжынга, туружунга таарыштыр, шын чугаалажырының эптиг аргаларын тып билиринден, херек болза, чугаалажыр аянын өскертип билиринден көстүп кээр.

Өөренип турар тема бүрүзү уругларның логиктиг боданыышкынын болгаш чугаазын сайзырадырынга салдарлыг болур ужурлуг. Тыва дыл кичээлдеринге өөреникчилерниң чугаазын *үш угланыышкынга* чагыртып сайзырадыр.

Бир дугаар угланыышкын – тыва литературлуг дылдың нормаларын шингээдири: шын адалганы сагып, сөстөрниң хевирлерин, сөс каттыжыышкыннарын болгаш домактарны шын тургузары, сөстөрни ооң лексиктиг утказынга болгаш ажыглап турар стилинге дүүштүр ажыглаары.

Литературлуг дылдың нормаларын сагыыры дээрге-ле уругларның чугаазында

хажыдыышкыннарны – диалектизмнерни болгаш жаргонизмнерни – чайладыры, боттарының чугаазында четпес чүүлдерни медереп билип, сайгарарын хайгаарадыры.

Ийи дугаар угланыышкын – уругларның сөс курлавырын байыдары. Сөс курлавыры школада шупту эртемнерни кайы хире шингээдип алганындан база хамааржыр-даа болза, тыва дыл болгаш чогаал эртемнери онзагай черни ээлеп, улуг ужур-дузалыг болуп турар. Ынчангаш тыва дыл болгаш чогаал кичээлдеринге лексика болгаш лексика-семантиктиг бөлүктөр-биле (темалыг) ажылды, хөй словарь ажылын чорудар. Ол ышкаш уругларны словарьлар болгаш өске-даа тайылбыр номнарны (справочниктер, эртем ажылдары дээш о.ө) ажыглап билир кылдыр өөредир.

Үш дугаар угланыышкын – аас болгаш бижимел чугаага бодунуң бодалын шын илередириниң мергежил-чаңчылдарын хевирлээри. Уругларның харылзаалыг чугаазын сайзырадыры дээрге-ле аас чугааның аңгы-аңгы хевирлерин шын тургузары база янзы-бүрү мергежилгелер күүседип, бижимел ажылдар-биле ажылдап тура, сөзүглелди шын тургузары болгаш сөстөрни шын ажыглаары болур.

Тыва дыл кичээлдеринге бир кичээнгей салыр ужурлуг чүүл – уругларның улус мурнунга чүве чугаалап билир кылдыр чаңчыктыары, кандыг-даа темага, эң ылаңгыя эртем-өөредилге, культура-биле холбашкан темаларга хамаарыштыр бодалын илередип билир кылдыр өөредири болгаш ниитизи-биле харылзаалыг чугаазын экижидери.

Чугаа сайзырадыр ажылдар үезинде аянынг номчулганы чедип алыры база чугула. Харылзаалыг сөзүглелди дыңнап азы аянынг номчуп тура, ында сөстөрниң үн тургузуун шын дыңнап азы тода адап билири, херек черлерге логиктиг ударениени болгаш үн доктаашкынын сагыры; сөзүглелдин утказынга дүүштүр үнүн бедидип, чавызадып, дүргедип, оожумнадып номчууру азы чугаалаары дээш о.ө негелделерни сагыры чугула.

Дыл талазы-биле компетенция (дыл болгаш дыл эртеминге хамаарышкан айтырыгларны ыяк билири) дылды тускай демдектер системазы болгаш ниитилел болуушкуну деп чүүлдү медереп билиринден хевирлеттинер. Оон аңгыда дылдың тургузуун, сайзыралын болгаш хүлээлгелерин; тыва литературлуг дылдың кол нормаларын шингээдип алганындан; өөреникчилерниң сөс курлавырын байыдып, чугаазын шын тургузуп билиринден; дыл эртемин тускай эртем кылдыр шингээдип алганындан, оон кол кезектерин болгаш өзек билиглерин база дыл болуушкуннарын сайгарып, янзы-бүрү дыл словарьларын ажыглап билиринден хевирлеттинер.

Культура талазы-биле компетенция (культура-төөгү, улустуң аас чогаалы, бойдус, шажын-чүдүлгө, езу-чаңчылдар талазы-биле айтырыгларны ыяк билири) өөреникчилерниң төрөөн дылын тыва чоннуң национал культуразының илереттинер бир хевири кылдыр медереп билири; дылдың чоннуң төөгүзү-биле харылзаалыын, тыва дылдың национал онзагайларын билип, тыва чугаа этикединиң нормаларын шингээдип алганы база тыва национал культура база оон-биле холбашкан сөстөрниң утказын шын тайылбырлап билири болур.

Ажылчын программада бердинген материал уругларның чүгле дыл талазы-биле билиг чедип алырынче эвес, а өөредилге үезинде алган билиглерин херек кырында амыдыралга, аас болгаш бижимел чугаазынга азы харылзаажылгага шын ажыглап билир кылдыр өөредир ужурлуг. Ынчангаш «Эртемниң кол утказы. Албан шингээдир билиглерде» курстуң кезек бүрүзү ийи аңгы блоктан тургустунган:

Бо программаның эң кол угланыышкыны – өөреникчилерни кандыг-даа байдалга таарыштыр бодун чаңчыктырып, улус-биле идепкейлиг харылзашпышаан, ажыл-чорудулганың кандыг-даа хевирин чорудуп, аңаа киржип шыдаптар кылдыр чаңчыктыары. Ында уругларны чүгле дыл талазы-биле эвес, өске-даа эртемнерни эки шингээдиринге белеткеп, бүгү талазы-биле сайзыраңгай хамааты кылдыр кижизидериниң чугула аргаларын айыткан.

« ТЫВА ДЫЛ» ЭРТЕМИН ӨӨРЕНГЕНИНИҢ ТҮҢНЭЛДЕРИ

Школаның доозукчуларының тыва дылдың программанын шингээдип алгаш, чедип алып түннелдери мындыг:

Бот-тускайлаң түннелдер:

- кижиниң интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы салым-чаяанын база мөзү-бүдүш

шынарларын сайзырадырынга төрөөн дылының чугулазын медресе билири, уругларның билиг чедип алырынга ук дылдың ужур-утказын тодарадып, ону тыва чоннуң ыдыктыг, үнелиг эртинелериниң бирээзи деп билири;

- тыва дылдың эстетиктиг үнөзүн медресе билири; төрөөн дылынга ынак болгаш ону хүндүлөп, ол дээш чоргаарланыры; ону национал культураның кезээ кылдыр билип, арыг эдилээри;
- дылдың байлак сөс курлавырын болгаш грамматиктиг аргаларын бодунуң бодалдарын болгаш сагыш-сеткилин хостуг илередирде четче ажыглап шыдаары; бодунуң чугаа-домаан хайгаарап, сайзырадып, экижидеринче чүткүлдүг болуру.

Метапредметтиг түннелдер:

1) Чугаа чорудулгазының бүгү-ле хевирлерин ажыглап билири:

Дыңнаары болгаш номчууру:

- бижимел болгаш аас медээниң утказын шын билип алыры (чугааның утказы, сөзүглелдин темазы, кол утказы; кол болгаш немелде медээ);
- аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин номчулганың янзы-бүрү хевирлеринге (сөзүглелден херек информацияны дилеп-тып номчууру, чүгүртү азы улуг-каралап номчууру, таныжып номчууру, шинчилел-сайгарылгалыг номчууру) таарыштыр ажыглап билири;
- аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин шын дыңнап билири; дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин (бир кижиниң тайылбыр чугаазындан болгаш аудио-, видеотехникадан сөзүглелдин кайы-бир кезээн шилип алгаш дыңнаары, сөзүглелдин кыска утказы-биле таныжары болгаш ону тодазы-биле дыңнаары) ажыглап билири;
- информация ап болур чүүлдерден, ооң иштинде өөредиглиг компакт-дисктерден, Интернет четкизинден; янзы-бүрү словарьлардан тайылбыр номнардан (справочниктер) болгаш электроннуг шыгжамырлардан медээлерни тып билири;
- бердинген темага материалдарны тып, системажыдып билири; херек медээлерни боду тып билири; медээлерни чаартып азы ол-ла хевээр дамчыдып билири;
- сөзүглелдерниң утка, стилистика талазы-биле онзагайларын болгаш ажыглаан аргаларының аайы-биле дүүштүрүп болгаш деңнеп билири;

Чугаалаары болгаш бижиири:

- кылыр дээн ажыл-херээниң сорулгаларын (хууда болгаш эштери-биле) тодазы-биле билип, кандыгдаа ажылды чурум аайы-биле кылып, чедип алган түннелдерин үнелеп, аас болгаш бижимел чугаага илередип билири;
- дыңнаан азы номчаан сөзүглелиниң утказын даалга езугаар дамчыдып (планны тургузуп, утказын чугаалап, допчулай бижип, үнелел берип) шыдаары;
- сөзүглелдин утказын, кымга хамаарыштырганын, чугааның байдалын барымдаалавышаан, аңгы-аңгы хевирлерге болгаш жанрларга тургузуп шыдаары;
- аас болгаш бижимел чугаага бодунуң бодалын хостуг илередири, сөзүглелдин тургузуунун негелделерин сагыры (бодалының ужур-уткалыын, дес-дараалашкаан, харылзаалыын, темага дүүшкөөн дээш о.ө.); номчаан, дыңнаан, көргөн чүүлдеринге бодунуң хамаарылгазын шын илередири;
- монологтуң янзы-бүрү хевирлерин (тоожуушкун, чурумал, угаап бодааныышкын болгаш оларны холуй); диалогтуң янзы-бүрү хевирлерин: (хүндүлел аянын илередир диалог (этикетный диалог), айтырыг-хары (диалог-расспрос), чугаалажып орап кижизин чугаа чорударынче кыйгылары (диалог-побуждение), өске кижини биле бодал солчуру (диалог-обмен мнениями) дээш о.ө.) ажыглап билири;
- амгы тыва литературлуг дылда шын адалганың, лексиканың, грамматиканың кол нормаларын, стиль нормаларын херек кырында ажыглап билири; бижимел чугаага шын бижилгениң, пунктуацияның кол дүрүмнерин сагыры;
- чугаа этикединиң нормаларын хажытпайн, чугаага киржип шыдаары; чугаа үезинде арын-шырайын болгаш шимчээшкиннерин эптиг болгаш шын алдынары;
- хүн бүрүде өөренип азы ажыл кылып турар үезинде бодунуң чугаазын хайгаарап билири; чугааның утказының болгаш шын ажыглалының аайы-биле бодунуң дылын үнелеп билири; дылында

грамматиктиг болгаш чугаа частырыгларын тып болгаш эдип билири; бодунуң тургусканы сөзүглелин хоюглап азы эдип, өскертп, делгередип билири;

- бодунуң үежилериниң мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткелди кылып, рефераттың утказын дамчыдып билири; маргылдаалыг, чидиг айтырыгларны бадыткалдарга даянмышаан, шиитпирлеп билири;

2) алган билиглерин, мергежилдерин, чаңчылдарын хүн бүрүдө амыдыралга ажыглап билири; төрөөн дылды өске эртемнерге билиг чедип алырының кол чепсээ кылдыр шын ажыглаары; ону өске-даа эртемнерде (даштыкы дыл, орус дыл болгаш чогаал дээш о.ө) дылдың аргаларын сайгарарынга ажыглап билири;

3) долгандыр турар улус-биле харылзажып, кандыг-бир ажылды кылып тура, маргылдаалыг, чидиг айтырыглар шиитпирлээрде, эптиг чугаалажып, харылзажып билири; амыдыралчы болгаш ажил-агыйжы чугаа үезинде чугаа культуразының негелделерин сагыыры.

Предметтиг түннелдер:

- Дылдың хүлээлгелериниң дугайында, тыва дыл – Россия Федерациясында Тыва Республиканың үндезин чурттакчылары тыва чоннуң төрөөн дылы база күрүне дылдарының бирээзи дээрзин, төрөөн дыл болгаш чоннуң культуразының сырый харылзаалыг болурун, төрөөн дылдың кижиги бүрүзүнүң болгаш ниитилелдин амыдыралынга ужур-дузанын билири;

- тыва дылдың гуманитарлыг эртемнер аразында болгаш ниити өөрөдигеде туружун болгаш ужур-дузанын билири;

- төрөөн дылдың эртем талазы-биле үндезиннерин; оларның чадаларының болгаш билиглериниң аразында харылзааларын шингээди алыры;

- дыл эртемниң кол баазалыг билиглерин болгаш ооң кезектерин шингээдири: дыл болгаш чугаа, харылзажыр чугаа, бижимел болгаш аас чугаа, монолог, диалог болгаш оларның хевирлери; чугааның байдалы; чугаа (чугаалажыры), эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал стильдери болгаш оларның жанрлары, дылы; чугааның утка-хүлээлгелериниң аайы-биле хевирлери (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын); сөзүглел, сөзүглелдин хевирлери; дылдың кол-кол кезектери, оларның демдектери болгаш чугаага ажыглалының онзагайларын шингээди алыры;

- тыва дылдың лексика болгаш фразеологиязының кол стилистиктиг курлавырларын, тыва литературлуг дылдың нормаларын (шын адалганың, грамматиктиг, орфографтыг, пунктуастыг), чугаа этикединиң дүрүмнерин шингээдири болгаш оларны херек кырында амыдыралга аас болгаш бижимел чугаага ажыглаары;

- дылдың кол кезектерин, дылдың грамматиктиг категорияларын танып билири болгаш сайгарары, чугаага шын ажыглаары;

- сөстүн янзы-бүрү сайгарылгаларын (фонетиктиг, лексиктиг, морфемниг, морфологтуг), сөс каттыжыышкынының болгаш домактың синтаксистиг сайгарылгазын шын кылып, сөзүглелдин тургузуунуң болгаш кол демдектериниң аайы-биле, дылдың кандыг хүлээлгелерин күүседип чоруурунуң болгаш уран аргаларны ажыглаанының аайы-биле сайгарары;

- лексиктиг болгаш грамматиктиг синонимнерни ажыглаанындан кижиниң чугаазының чечен-мерген, а чечен чогаал дылының каас-чараш, байлак болу бээр аргаларын билири болгаш чугаазынга шын ажыглаары;

- төрөөн дылдың эстетиктиг хүлээлгелерин медресеп билири, чечен чогаалдың дылын сайгарып тура, чугааның эстетиктиг талазын үнелеп билири.

« ТЫВА ДЫЛ» ЭРТЕМИНИҢ КОЛ УТКАЗЫ

11 КЛАСС (34 шак)

Кирилде тема (1 шак)

1. Тыва дыл- турк дылдарнын бирээзи.

5-9 класстарга өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары (2 шак)

1. Лексика, фонетика, грамматика (морфология биле синтаксис), шын бижилге.
2. Ук темалар талазы-биле өөрөнгөн чүүлдерни системажыдып, түңнээри.

Орфография (шын бижилге) (4 шаг)

1. Шын бижилгенин берге таварылгалары.
2. Дефистеп бижиир нарын состер.

Синтаксис болгаш пунктуация (10 шаг)

Сос каттыжышкыны. Бодуун домак. Домактын чугула болгаш ийиги черге кижигуннери. Бодуун домактарнын янзылары. Чангыс аймак кижигуннер. Тускайлаашкын Адалгалыг, киирилде состерлиг болгаш киирилде домактарлыг домактар. Нарын домак. Чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактар.

Созуглел (12 шаг)

Созуглел дугайында билиг. Абзац. Бижимел чугаанын янзылары. Тезис, ушта бижири, конспект, реферат. Аннотация. Рецензия. Чугаанын стильдери. Билдиришкуннер, хол ужуу, справка, тайылбыр. Албан-херек бижири, илеткел бижири, протокол. Созуглел-биле ажыл.

11 класска чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын.

Чугаа сайзырадылгазы (5 шаг)

ЭРТЕМНИҢ ӨӨРЕДИЛГЕ-МЕТОДИКТИГ БОЛГАШ МАТЕРИАЛ-ТЕХНИКТИГ ХАНДЫРЫЛГАЗЫ

Өөрөдилгениң ажыл-чорудулгазы өөреникчилерниң чүве билип алып, интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы салым-чаяанын сайзырадып, оларның бүгү талалыг кижизидилгезинче угланган болганда, тыва дылды өөрөдириниң системазында өөрөдириниң аргалары болгаш дериг-херекселдери чугула черни ээлеп турар.

Амгы үениң дериг-херексели чүгле көргүзүгүлүүн эвес, а боданып чугаалаарын дүргөн сайзырадыры-биле өөрөдилге шөлүңге мультимедийлиг чаа аргаларны тургузарын хандырап ужурлуг. Ол чүгле дыл системазының болгаш чугаа мергежил-чаңчылдарын эвес, а ниити өөрөдиглиг чаңчылдарын база хевирлээр.

Өөреникчилерниң аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадырынга орус болгаш тыва чурукчуларның сюжеттиг чуруктарын, тыва болгаш өске-даа чоннарның ус-шеверлериниң кылган ажылдарын көргүзүп материалдары кылдыр ажыглаары – тыва болгаш өске-даа чоннарның культуразы, төөгүзү-биле таныштырары. Оларның онзагай чурумалдыг талаларын чугаалап тура, өөреникчилер аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр аргалыг болур. Ол ышкаш электроннуг курлавырларны (презентацияларны, тыва дылдың электроннуг корпусун, мультимедийлиг көргүзүглер, тыва дылга хамаарышкан аудио-, видеороликтер, электроннуг өөрөдилге болгаш номчулга номнары дээш о.ө) ажыглаары чугула. Сюжеттиг чуруктар болгаш көргүзүп материалдары өөреникчилерниң сөс курлавырын байыдар, аас болгаш бижимел чугаазын идепкейжидер, эстетиктиг кижизидилгениң айтырыгларын шийтпирлээринге дузалаар. өөрөдилге номнарынга

методиктиг удуртулгалар болгаш өске-даа методиктиг дузаламчы ажылдарның башкыга турары чугула.

Башкы өөреникчилерни ном болгаш билиглерниң өске-даа үндезиннери-биле (справочниктер, словарьлар, эртем ажылдары дээш о.ө) ажылдаарынга идепкейлиг өөредир. Өөредилге ному-биле ажылдап билиринге чаңчыктырар. Ном-биле ажылды тодаргай утка-сорулгалыг чорударын башкыга хүлээндирип турар.

Бо программаны өөредирде, бар өөредилге номнарын ажыглаар: «ӨФКС. Тыва дыл. 5 класс.» (М.В.Бавуу-Сюрюн, К.Б.Доржу, Н.Д.Сувандии, А.Б.Хертек, Б.Ч.Ооржак, Ч.А.Сарыглар., 2014), «ӨФКС. Тыва дыл. 6 класс» (М.В.Бавуу-Сюрюн, К.Б.Доржу, Б.Ч.Ооржак, А.Б.Хертек., 2015), «Тыва дыл. 6-7 класс» (Д.А. Монгуш, К.Б. Куулар., 2007), «Тыва дыл. 8-9 класс» (М.Д. Биче-оол, Д.А. Монгуш, М.В. Бавуу-Сюрюн, А.К. Ойдан-оол., 2006), «Тыва дыл. 10-11 класс» (А.К.Ойдан-оол, Б.К.Ондар, К.Б.Доржу, Е.М. Куулар., 2007). Чаа ӨФКС негелделериниң аайы-биле 2015-2016 өөредилге чылындан тура класстар массалыы-биле чаа стандарттың өөредилгезинче кирип эгелээн, ынчангаш тыва дылга өөредилге номнарын чаартыры көрдүнүп турар. 5-6 класстарның (2014, 2015) ӨФКС-биле тургустунган номнары бо программа чок турда-ла үнген болгаш, карышкактарлыг. Ук программа-биле (2017) өске-даа өөредилге номнарының темалары дүүшпейн турар болза, башкы ажылчын программазын (календарь-темалыг планын) чаа программага даянып тургузар. Кичээлге уругларның ажыл-чорудулгазын, темаларның тайылбырын бодунуу-биле чогаадыкчы органы ажыглап тургузар. Чижээлээрге, класска болгаш бажыңга ажыглаар тускай карточкаларны, сөзүглелдерни, ажылчын кыдырааштарны, дүрүмнер дептерин, презентацияларны, таблицаларны, схемаларны дээш оон-даа өске кичээлге болгаш онаалга кылырынга херек чүүлдерни белеткеп ап болур.

Тыва дыл кичээлдеринге амгы үениң техниктиг херекселдерни ажыглап тура, уругларның кадыын камгалап алырының айтырыгларынче кичээнгейни салыры чугула. Презентациялар кылып тура, ында көргүзүп турар чүүлдериниң өң-чүзүнүнче, үжүктөрнүң хемчээлинче, тыва алфавитте *ө, у, ң* деп үжүктөрнүң шын ажыглалынче кичээнгей салыры чугула. Интернет четкилеринден болгаш электроннуг номнардан материалдар тып ажылдаарда, үе хемчээлин сагыры көрдүнүп турар.

Амгы үеде өөредилгениң методтарын сайзыраңгайжыдарын, кичээлдерниң лекция, дискуссия, семинар, практикум, консультация, өөредиглиг диалог; төлевилел тургузарының, шинчилелдер чорударының кичээлдерин дээш, оон-даа ске дээштиг хевирлерин калбаа-биле чаа өөредилге стандартынга дүүштүр ажыглаарын, оларны практиктиг угланышкынныг болдурарын амыдырал негеп турар.

Кичээлдерге өөредилгениң чаа технологияларын билдилиг ажыглаарын сүмелеп турар. Чижээлээрге, дилеп-тып болгаш шинчилеп өөредир технология; чөрүлдээлиг байдал тургузуп өөредир технология; системниг, боду кылып өөредир технология; мөөңнеп өөредир технология; медээ-харылзажылга технологиязы; сайгарылгалыг угаап-боданышкын сайзырадыр технология; өөредилгениң кадыкшыл технологиязы; өөредилгениң төлевилел технологиязы; сайзырадып өөредириниң технологиязы; уругларның деңнелин барымдаалап, аңгылап өөредириниң технологиязы; өөредилгениң демнештирилгелиг технологиязы; өөредилгениң оюннар ажыглаар технологиязы; бот-сайзырадып өөредириниң технологиязы; педагогиктиг арга-дуржулга технологиязы; кейс технологиязы дээш о.ө. Тус технологиялар хыналданың, үнелелдиң болгаш өөреникчилерниң чедиишкиннерин хайгаараарының системазынче кире берген турар ужурлуг.

Амгы өөредилгениң федералдыг күрүне стандартының негелделеринге дүүштүр «Тыва дыл» эртемниң башкылаашкынын экижидеринге чаартылгаларны ажыглавышаан, хөй чылдарда практикага ажыглап келгени чаңчыл болган өөредилгениң аргаларын, дериг-херекселдерини болгаш көргүзүг материалдарын ажыглаары база көрдүнүп турар.

ТЕМАЛЫГ ПЛАННААШКЫН

11 класс (33 шак)

Блок	Тема (ооң иштинче кирип турар билиглер)	Шак саны ниити б/ш тема аайы-биле	Тургузукч
Дыл дугайында ниити билиглер	Дыл дугайында ниити билиглер	Ниити шагы - 4	
	Дыл – тускай система	1	Лингвистиктиг билиглерниң сист
	Дылдың фонемниг, морфемниг деңнелдери	1	Дылдың тургузуун, ооң адырлар
	Дылдың лексиктиг деңнели	1	кезектериниң системазын билир.
	Дылдың синтаксистиг деңнели	1	Сөстүң фонемниг, морфемни
	<i>Хыналда диктант.</i>		лексиктиг сайгарылгазы.
	<i>Эдертиг</i>		Тыва дылдың хөгжүлдезинге эр
	<i>Сөзүглел-биле ажыл: фонемниг,</i>		болгаш дыл эртемденнериниң уж

Чогаадыкчы болгаш хыналда ажы
Хыналда диктант.
Белеткеп каан сөзүглелге эдертиг

	<i>морфемниг, лексиктиг, синтаксистиг сайгарылгалар</i>		Сөзүглел-биле ажыл: фонемниг, морфемниг, лексиктиг, синтаксистиг сайгарылгалар.
	<i>Төлевилел «Дыл – культураның сайзыраарының аргазы»</i>		Төлевилел «Дыл – культураның сайзыраарының аргазы». Түркология болгаш дыл эртемденнериниң ажылдарына хамаарышкан шинчилел ажылы кылыр.
Синтаксис болгаш пунктуация	Синтаксис болгаш пунктуация	Ниити шагы – 9	
	Синтаксис болгаш пунктуацияның кол билиглери	1	Синтаксис болгаш пунктуацияның айтырыгларын билир.
	Сөс каттыжышкыны	1	Сөс каттыжышкынына хамаарышкан билиглерни ханыладыр, оларны ылгаар, сөзүглел иштинде домактардан сөс каттыжышкыннарының өзек болгаш чагырткан сөстөриниң аразында уткалыг хамаарылгаларын тайылбырлаар.
	Синтаксистиг харылзаалар	1	Сөс каттыжышкынының сайгарылгазы.
	Домак дугайында билиг. Домактың чугула шынарлары	1	Домакта сөс каттыжышкыннарының кезектериниң каттыжып чоруур холбааларын тывар.
	Домакта сөстөрнүң туружу. Домактың грамматиктиг ооргазы	1	Сөс каттыжышкыннары болгаш домактарның тургузуг болгаш утка талазы-биле онзагай талаларын сайгарар.
	Домактарны бөлүктээри. Бөдүүн болгаш нарын домактар	1	Сөс каттыжышкынының сайгарылгазын кылыр.
	Домактың тускайлаан кежигүннери	1	Домак дугайында билигни катаптаар, оларның кол шынарларын, домакка каттыжар чурумун айтыр.
	Нарын домактың хевирлери, оларга бижик демдектери. Нарын синтаксистиг конструкция	1	Бөдүүн, нарынчылтылган болгаш нарын домактарны аңгылаар.
	Дорт болгаш доора чугаа	1	Домактың грамматиктиг ооргазын тывар; домактың чугула болгаш ийиги черге кежигүннерин тывар.
	<i>Чогаадыкчы болгаш хыналда ажылдар.</i>		Чаңгыс аймак кежигүннерни тодарадыр, бижик демдектерин салыр.
	<i>Немелде онаалгаларлыг диктант</i>		Чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес тодарадылгаларны ылгаар.
	<i>Угаап боданышкын хевиринге чогаадыг.</i>		Тускайлаан болгаш тодарадыкчы сөстөрни тывар.
	<i>Кыска чогаадыг</i>		Тускайлаан кежигүннерлиг домактарны бөдүүн,

	<i>Шинчилел ажылы «Тыва болгаш орус дылдарда чаңгыс составтыг домактар»</i>		нарынчыттынмаан домактар кылдыр эде тургузар. Киирилде сөстөрлиг, киирилде домактарлыг, адалгаларлыг домактарга бижик демдектерин салыр.
	<i>Төлевилел камгалалы «Бөдүүн домак дугайында»</i>		Нарын домактың кезектериниң кызыгаарын тывар; нарын домакты чагырышкан болгаш чагырышпаан деп ылгаар. Чагырышпаан нарын домактарга чогуур бижик демдектерин салыр.
	<i>Сөзүглел-биле ажыл</i>		Чагырышпаан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыр. Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактарның хевирлерин айтыр, оларның аразында холбажыр аргаларын тодарадыр. Чагырышкан нарын домактарга чогуур бижик демдектерин салыр. Бөдүүн домактарга болгаш нарын домактарга домак кежигүннериниң туружун сагыыр. Чагырышкан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыр. Нарын синтаксистиг конструкцияларның иштинде домактарның кызыгаарын, оларның аразында холбажыр аргаларын тодарадыр. Дорт болгаш доора чугааны аңгылаар, оларга чогуур бижик демдектерин салыр. Чогаадыкчы болгаш хыналда ажылдар. Немелде онаалгаларлыг диктант. Угаап боданыышкын хевиринге чогаадыг «Мээң авам онзагай». Кыска чогаадыг «Келир үеде мээң мергежилим». Шинчилел ажылы «Тыва болгаш орус дылдарда чаңгыс составтыг домактар». Төлевилел камгалалы «Бөдүүн домак дугайында». Сөзүглел-биле ажыл. Бердинген сөзүглелге чогуур бижик демдектерин салыр.

			Белеткеп каан сөзүглелге бижик демдектерин салыр, частырыгларын эдер.
Чугаа стили	Чугаа стили	Ниити шагы – 10	
	Публицистика стили, ооң хевирлери	1	Публицистика (парлалга) стилиниң шынар демдектерин айтыр.
	Публицистика стилиниң сайгарылгалыг жанрлары	1	Парлалга стилиниң лексика болгаш синтаксис талазы-биле оназагай талаларын айтыр, эртем терминнерин ажыглаар.
	Публицистика стилиниң медээ дамчыдар жанрлары	1	Парлалга стилиниң жанрларынга сөзүглелдер тургузар:
	Аас-биле дыңнадыг, ооң хевирлери	1	медээ дамчыдары (демдеглел, интервью, репортаж, отчет), сайгарылгалыг (статья, рецензия),
	Албан-херек стили, ооң хевирлери болгаш ылгавыр демдектери.	1	Чечен чогаал стилинге ажыглаар дылдың аргаларын, сөстер, домактарның стиль талазы-биле ажыглалын тодарадыр.
	Албан-херек бижиктери	1	Албан-херек стилиниң жанрларын бижип билир.
	Резюме.	1	Чечен чогаал стилинге хамаарышкан сөзүглелдин сайгарылгазын кылыр.
	Чечен чогаал стили	1	Чогаадыкчы болгаш хыналда ажылдар.
	Уран-чечен аргалар	1	Шилилге диктант.
	Стилистиктиг фигуралар	1	Чогаадыг. Стильдерниң кайы-бир хевирин ажыглавышаан, «Бойдус чаңы болчумча чок», «Тооруктуг долгай таңдым долганзымза, тодар-ла мен...», «Суурумнун ыдыктыг чери» (өөреникчиниң шилилгези-биле) деп темаларның кайы бирээзинге бижиир.
	<i>Чогаадыкчы болгаш хыналда ажылдар.</i>		Төлевилел камгалалы «Сөзүглелдин уран-чечени» (өөреникчиниң шилилгези-биле)
	<i>Шилилге диктант</i>		
	<i>Чогаадыг</i>		
	<i>Төлевилел камгалалы</i>		

Чугаа культуразы	Чугаа культуразы	Ниити шагы – 10	
	Чугаа культуразы - лингвистиканың бир адыры	1	Чугаалажылга үезинде чугаа культуразының чамдык айтырыгларын ылгаар болгаш шын ажыглаар: нормажиттынган, коммуникативтиг, чугаа этиказын сагыыры. Номчулга үезинде сөстөрни шын адаар, үн доктаашкыннарын сагыыр, логиктиг ударениелерни салыр. Аас болгаш бижимел чугаа культуразын сагыыр. Бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазының тургузуун хайгаараар, сайгарар, үнелээр. Хөй улус мурнунга чүве чугаалап тура, литературлуг дылдың нормаларын сагыыр. Мергежилгелер кылып тура, тыва дылдың орфоэпия, лексика, грамматика, стиль талазы-биле нормаларын сагыыр. Чогаадыкчы болгаш хыналда ажылдар. Чогаадыг-эссе: «Кандыг чугааны эки дээрил?» Угаап боданыышкын хевиринге чогаадыг: «Литературлуг норма дээрге ...». Шинчилел ажылы. «Чугаа этикедин сагыыры – кижиниң ниити культуразының демдээ». Немелде онаалгаларлыг түңнел хыналда диктант.
	Чугаа культуразының кол талалары	1	
	Бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазын өнелээри	1	
	Хөй улус мурнунга чүве чугаалаарының культуразы	1	
	Чугаа этикединиң онзагайы	1	
	Албан ёзузу-биле харылзажырының культуразы	1	
	Аас болгаш бижимел чугаа культуразы	1	
	Дылдың нормалары болгаш ооң хүлээлгелери	1	
	Тыва литературлуг дылдың нормалары	1	
	Стиликтиг нормалар	1	
	<i>Чогаадыг-эссе: «Кандыг чугааны эки дээрил?»</i>		
	<i>Угаап боданыышкын хевиринге чогаадыг: «Литературлуг норма дээрге ...»</i>		
	<i>Шинчилел ажылы. «Чугаа этикедин сагыыры – кижиниң ниити культуразының демдээ»</i>		
	<i>Немелде онаалгаларлыг түңнел хыналда диктант</i>		

